

Єрмоленко С.І.

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови

Булгакова В.В.

здобувачка вищої освіти
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ О. ДЕРКАЧОВОЇ «ДІМ ТЕРЕЗИ»)

Анотація. У дослідженні автори описали українську негацію на матеріалі роману О. Деркачової «Дім Терези». Полінегаційний характер української мови визначається способом морфологічної реалізації неозначених займенників і прислівників у заперечних реченнях, а також у використанні слів, які несуть заперечення за своєю семантикою (дієслова, прикметники, іменники, прислівники, модальні слова, частки). Паралельне вживання заперечних маркерів із заперечними фразами зумовлює полінегаційний статус української мови.

Ключові слова: категорія заперечення, полінегація, заперечні займенники, заперечні прислівники, заперечні модальні слова, заперечні частки.

Полінегаційний характер української мови зумовлений тим, що ми часто для категорії заперечення обираємо різні заперечні маркери, які існують у мові суміжно. Тому актуальність нашого дослідження полягатиме у тому що, окрім граматичних, існують ще й лексичні заперечення, які роблять сучасну українську мову різнобарвною й оригінальною. Мета статті полягає у тому, щоб описати найбільш продуктивні категорії заперечення як з граматичного, так і лексичного боку. Питанням негації з лінгвістичного боку цікавилися такі мовознавці як І. Вихованець, М. Баган, А. Паславська, С. Єрмоленко та ін.

У своїй праці С. Єрмоленко стверджує, що «в українському мовознавстві ґрунтовно вивчені поки що заперечні займенники і прислівники, які мають словотвірно зумовлене значення заперечення і беруть участь у творенні заперечних речень, а також слова-речення, що в діалозі виступають еквівалентами заперечних висловлювань» [4, с. 72]. Отже, ми можемо виділити заперечні займенники: *ніхто, ніщо, ніякий,*

ніскільки, нічий; заперечні прислівники: *ніде, нікуди, ніколи, ніяк*. Напр., *Уже нічого не зможе <...> І я вже більше нічого не зможу. Ніколи* [3, с. 5-6]; *Я нікуди не поспішаю* [3, с. 31]. У дібраних реченнях є два заперечних займенника *нічого* і заперечні прислівники *ніколи, нікуди*, а також заперечна частка *не*. Таким чином Ольга Деркачова хотіла передати втрату близької людини. Або, напр., заперечне слово-речення – *Узяти тобі кави на заправці? – Ні, дякую... Просто відвези мене додому* [3, с. 133], або заперечне речення *І що головне – ніхто нікому не заважає жити* [3, с. 133]. Часто в діалозі використовуються заперечні форми, напр., – *Сказав уже: просто. Тобі ж не шкода? – прикрив її долоню своєю. – Та ні... <...> – Не треба, люди ж дивляться, прошепотіла, ледь усміхнувшись, Тереза. – Ти соромишся? – Ні, я просто не хочу ні з ким ділитися нами, – Тереза забрала руку й обхопила горнятко* [3, с. 135]. У дібраному діалозі є заперечна частка *не, ні*, заперечний займенник *ні з ким* і заперечення *не* з модальними словами *не треба* й *не шкода*. У діалозі відчувається, що головна героїня Тереза заперечує заперечення (подвійне заперечення), як результат – ствердження. Або *Ні. Це лиш тільки йому здається, що він самотній. Ні, він не сам* [3, с. 33]. У дібраному внутрішньому монологі Сергія в подвійному запереченні (заперечення заперечення) він стверджує, що не є самотнім. Насамкінець не можна не згадати заперечні слова *нема* і *немає*. Напр., *Є – добре, нема – добре* [3, с. 185]. Модальне слово *нема* у реченні утворює протиставлення з дієсловом-зв'язкою *є (бути)*.

Отже, у заперечних реченнях найчастіше послуговуються заперечними частками *ні* або *не*, словами незмінними заперечними *немає* і *нема*. У таких реченнях часто при заперечних частках є дієслова, а також іменники або займенники, що стоять у родовому відмінку. Напр., *Так, я знаю: від тебе – жодної історії, бо то не твої історії* [3, с. 137]. У дібраному реченні є заперечний займенник *жодний* і заперечна частка *не* з родовим відмінком до словосполучення *не твої історії*. Для підсилення заперечення часто послуговуються повторами, напр., – *Ні-ні. Мені ще ранувато... Віднеси замовлення. Тут недалеко* [3, с. 153]. Для підсилення заперечення заперечення (подвійного заперечення) в одному простому реченні можуть бути аж три форми заперечення, напр., – *Не спіши, нічого зі мною не трапиться* [3, с. 153]. Таким чином Маруся заперечує, що народить дитину нині. Мовознавець І. Вихованець стверджував, що «родовий відмінок приятилоє всередині свого заперечного речення із заперечними частками *не* і *ні*, а зовні, тобто в інших реченнях, – з називним і знахідним відмінками у стверджувальних реченнях» [2, с. 47].

У дослідженнях М. Баган пропонується поділ лексичної одиниці за характером виконання заперечної функції на «1) лексеми, що функціонують як вторинні предикати; 2) лексеми, що передають певний заперечний зміст; 3) модально-заперечні слова, що реалізують ставлення чи волевиявлення на основі заперечення» [1, с. 13]. Опишемо такі негації на матеріалі роману Ольги Деркачової. Ці негації функціонують як самостійні висловлення та зорієнтовані на спростування сказаного, напр., *Чим раніше повернешся, тим менше доведеться брехати* [3, с. 133]. Серед лексичних еквівалентів категорії заперечення виокремлюють і слова *брехати, заперечувати, спростовувати, помилятися, брехня, вигадка, дурниця, нісенітниця* тощо. У реченні *Скоро його місто спорожніє аж до вересня...* [3, с. 182] дієслово *спорожніє* передає відсутність і зникнення чогось.

Другий різновид негації трапляється у складі синтаксичних одиниць. «Саме завдяки своєму лексичному запереченню, яке ґрунтується на запереченні якоїсь ознаки, такі слова відображають частковий акт негації в загальному значеннєвому комплексі висловлення» [4, с. 14]. Напр., *Тереза обірвала себе на півслові й замовкла, бо відчувала, що й так уже забагато наговорила цьому незнайомцю* [3, с. 37]. У дібраному реченні дієслово *обірвала*, яке є каузативним дієсловом, що виражають свідомий вплив на об'єкта, а також дієслово *замовкла*, яке є дієсловом на позначення припинення дії. Або *Із купи понищеного трояндового листя й мертвого цвіту визирали порожні очі колись плюшевого ведмедика...* [3, с. 42]. У реченні прикметник *мертвий* передає буття й відноситься до атрибутивної семантики; прикметник *порожній* передає атрибутивну ознаку порожнечі; дієприкметник *понищений* передає вплив на об'єкт для позбавлення його певних можливостей через ознаку. У реченні *Вона не хоче чистією присутністю заповнювати свої порожнечі* [3, с. 100]. Іменник *порожнеча* заперечує наявність когось або чогось у певному просторі.

Третій функціональний різновид становлять модальні заперечні слова *може, мабуть, можливо, либонь, ймовірно, здається* та ін. та модальні частки *наче, неначе, мовби, немовби, неначебто, нібито* та ін. Напр., *Немов намагалися перекричати зливу* [3, с. 184]; *Мабуть, вона пахне дощем...* [3, с. 184]; *Можливо, тут вона вперше закохається, і це не буде ефемерна любов із віршів...* [3, с. 182]. Із дібраних речень видно, що модальні слова й частки переважно стоять першими в реченні, для того, щоб підсилити враження невпевненості. Або у реченні *Можє, Терезі зателефонувати? Та ні, у неї ж така робота ...* [3, с. 153]. Для підсилення невпевненості Марусі авторка послуговується модальним словом *може* і підсилювальною часткою при заперечній частці *та ні*.

Учена-лінгвістка А. Паславська стверджує, що «германські мови послідовно реалізують монологічний тип заперечних конструкцій, тоді як у романських мовах (за винятком французької) вибір моно- чи полінегативного типу продиктований структурною позицією заперечного займенника або прислівника стосовно предиката. Для слов'янських мов характерний полінегативний тип заперечних конструкцій» [5]. Тому, щоб передати невпевненість, розпач головної героїні, Ольга Деркачова послуговується всім спектром заперечних слів: модальними частками, заперечними прислівниками, заперечними займенниками, заперечними словами, лексичними запереченнями, напр., *Можна вдавати, що їх нема. Можна брехати, що все гаразд. Можна усміхатися щасливо-прещасливо, а вночі від відчаю вгризатися зубами в подушку, щоб не розкричатися. Можна продовжити грати в театрі одного актора, аби інші душилися від задрощів, що в тебе все гаразд. Можна...* [3, с. 152]. Цей внутрішній монолог головної героїні роману передає депресію, яка охопила її. Для цього письменниця використала лексичний троп – кільце анафори і епіфори *можна*. Таким чином вказавши, що все йде по колу, нічого не міняється, життя головної героїні – безглузде. Для підсилення нікчемності життя авторка використала лексичні й фразеологічні негачії *відчай, брехати, вгризатися зубами в подушку, продовжувати грати в театрі одного актора*.

Отже, лексичні можливості української мови забезпечують полінегативний характер категорії заперечення в сучасному мовленні. Серед заперечних форм велике різноманіття: одні виконують роль вторинних заперечних предикатів, інші передають внутрішнє заперечення (заперечення наявності, можливості, схожості, справжності) тощо. Аналізуючи текст Ольги Деркачової, ми дійшли висновку, що можливості негачії розширюються – до граматичних добираються лексичні.

Література

1. Баган М. Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення в сучасній українській мові. *Українська мова: науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної академії наук України*. 2010. №3. С. 11–19.
2. Вихованець І.Р. Улюблений відмінок заперечних речень. *Українська мова: Науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної академії наук України*. 2003. №2 (7). С. 47.
3. Деркачова О. Дім Терези : роман. Брустурів : Дискурсус, 2018. 192 с.